

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar

Pszichológia Intézet

Az anyaság mítosza – Pszichoanalitikus „hozományok”

Rottler Lili

BA IV. évfolyam

36. Országos Tudományos Diákköri Konferencia – Dolgozat

Témavezető: Bodó-Varga Zsófia és András Csaba

Pécs, 2023

Tartalomjegyzék

Absztrakt.....	3
I. Bevezetés	4
II. Elméleti háttér.....	5
Az anyaság mítosza	5
Pszichoanalízis – A feminin <i>Ödipusz- komplexus</i> bemutatása	8
<i>Diádikus béke – A preödipális szakasz</i>	9
<i>Triádikus harag – Az ödipális szakasz</i>	9
A pszichoanalitikus elméletek újragondolása és kritikája	11
<i>Nancy Chodorow és az anyaság reprodukciója</i>	11
<i>Módszertani és elméleti kifogások a pszichoanalitikus feminizmussal szemben</i>	13
<i>Chodorow öröksége és kritikája</i>	15
III. Konklúzió és kitekintés.....	18
Bibliográfia.....	20

ABSZTRAKT

Az anyaság mítosza – Pszichoanalitikus „hozományok”

Dolgozatomban a pszichoanalízis anyaságról alkotott képét mutatom be a freudi elmélet releváns szövegeinek rövid ismertetésével, valamint bemutatom Nancy Chodorow az anyaság reprodukciójáról alkotott (neofreudista) elméletét, amely a pszichoanalízis feminista aspektusait igyekszik kiaknázni. Érvelésemben rámutatok a pszichológia tudományának azon hiányosságára, amely társadalomkritikai állításokat mellőzve kerüli az anyaság kultúra- és korszakfüggő elemzését, ezzel azt az általánossá vált elvárást erősítve, amely elsődlegesen a nőkre hárítja a gyermeknevelés feladatait, valamint alapvető ösztönöket társít az anyai szerephez. Ezek után bemutatom Chodorow elméletének kritikáját, amely egyben rámutat arra, hogy a pszichoanalízis nem képes univerzális és semleges nézőpontból vizsgálni az anyaságot.

Kulcsszavak: *freudi pszichoanalízis, anyaság, feminizmus*

I. Bevezetés

Az anyaság fogalma a pszichoanalízis területét vizsgálva, mindig is kitüntetett szerepben volt. Az Anya, akiből és aki által élethez jutunk, a vágy tárgya, a gyermekét féltő „Természet”, vagy a nárcisztikus haragra gerjedt „Mostoha”, mind képes a fejlődés alapjait létrehozni jelenlétével. Alakjának tárgyalása az analitikus elméleti rendszer minden gondolatát körbe lengi, képe megmozgatja nő és férfi pszichoanalitikusok munkásságát egyaránt. A 19. század végétől napjainkig újabb és újabb áramlatokkal hasít a hétköznapi és a szakmai berkekbe a róla alkotott diskurzus, hol békét és nosztalgiát, hol kényelmetlen sorsokkal való szembesülést szülve.

A pszichológia tudománya két okból is rendkívül fontos szerepet tölt be az anyaságot érintő beszédmódokat tekintve: amellet, hogy történelmileg szoros ok-okozati viszony fedezhető fel a modern „pelikán anya” létrejötté és a pszichoanalízis hagyománya között, Kovai (2022) éleslátóan mutat rá a pszichológia társadalomformáló erejére, amely jelentős hatalmat központosít a tudományterület köré. Kovai meglátása szerint az 1950-es évektől datálva Nyugat-Európában megindul a pszichológia diskurzusainak és fogalmiságának erőteljes terjedése, a *pszicho-boom* folyamata. Mindez Magyarországot a rendszerváltást követően éri el, így keletebbre haladva is elterjed az önértelmezés pszicho-tudományokba ágyazott beszédmódja. A mindennapi élet konfliktusait és azok megélését a pszichológia fogalmi rendszerével, ezzel együtt pedig a rendszerben található (reflektálatlan) előfeltevésekkel és előítéletekkel megmagyarázásra; ebben a fogalmiságban talál új életre az anyaság diskurzusai is.

Elisabeth Badinter (1999) a pszichológia által alakított anyaképet vizsgálva a pszichoanalitikus fogalmiság elemzésére hívja fel a figyelmet. Állítása szerint Freud munkásságaiból közvetetten levezethető az anyaság azon formája, amely a mai napig hegemon pozíciót tölt be a társadalom által kialakított mintaanya képében. Badinter állítása mellett érdemes figyelembe venni a látásmódjukban feminista pszichoanalitikusokat is, akik a pszichoanalízis tudományának aktív alakítása mellett, a férfi analitikusok perspektívájából íródott elméleti alapokat is kritizálják. Borgos Anna (2017, 21. o.) a következőképpen fogalmazza meg a felmerülő problémát: „A nők a tudományos megismerés és a művészeti alkotás (a férfitekintet) tárgyai, »mások«, megfejtendő rejtélyek, akiknek nincs saját hangjuk önmagukról.” Bár elismerendő mértékben írtak női analitikusok¹ elméleti munkákat már Freud idejében is, szövegeik, ha kritika tárgyává tették is a freudi pszichoanalízis bizonyos pontjait, ritkán

¹ Id. Helene Deutsch, Jeanne Lampl-de Groot, Magyarországon Bálint Alice és Rotter Lilián. A magyarországi vonatkozásokról bővebben Borgos Anna írt tanulmánykötetet 2018-ban *Holnaplányok – Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában* címmel.

pozícionálták magukat a fallocentrikus pszichoszexuális elméletekkel szembe. Ezzel olyan mértékű megerősítésben részesültek analitikus teóriák, hogy évtizedekkel később, a neofreudisták körében is egy megkérdőjelezhetetlen „magot” alkotnak. Annak figyelembevételére, hogy ezek a művek mennyiben építhetők be a feminista diskurzusba semmiképp sem tekinthető ahistorikusnak és semmiképp sem ignorálható a pszichoanalízis női fejlődését vizsgálva. Jól mutatja ezt Karen Horney 1926-os *Menekülés a nőiség elől* c. munkája, amelyben találóan parafrázálja Georg Simmelt: „Simmel, miként azt azóta már mások is – főként nők –, többféle módon kifejti a következőket: Az emberiség teljes társadalma férfitársadalom. Az állam, a törvények, az erkölcs, a vallás és a tudományok is mind férfialkotások” (8. o., kiemelés tőlem). Horney – azontúl, hogy rendkívül figyelmesen illeszti be a szociológia építő meglátásait a pszichoanalízisbe – Borgos Annához hasonlóan a pszichológia tudományának társadalmi vonatkozásaira mutat rá: mindenképp szükséges a megalkotott elméletek összességét a történelmi kontextusában vizsgálni. Abban a történelmi kontextusban, amelyben főként férfiak művelték a tudományt saját képükre szabva, a feminizmus szabadon lebegő figyelmével folytonos reflexióval tud szolgálni.

Dolgozatomban a pszichoanalízis és a feminizmus azon interakcióját vizsgálom, amelyben az anyaság és a női fejlődés elméletei ütköznek és szintetizálódnak, mindezt Freud releváns szövegeinek tárgyalásával teszem, hogy strukturális beágyazódásainak feminista kiértékelését megalapozott bemutatás fényében adjam. Ezt kiegészítendően vázoló az anyaságról alkotott elképzelések történeti rekonstrukcióját is, amely részletesebb megvilágítással szolgál a Freudot megelőző (és ezáltal alakító) történelmi állapotokról. Ezek után kutatásomban esettanulmányként Nancy Chodorow, neofreudista anyaságról alkotott elméletét vizsgálom meg, amit példaként kezelek a freudi analízis feminista újraolvasataként. Chodorow gondolatait Iris Marion Young kritikái mentén is elemzem, amely alapján egy újfajta nőiségről alkotott beszédmód kidolgozásának jelentőségére mutatok rá, mindezt a pszichológia hatalmának fölülvizsgálata érdekében is.

II. Elméleti háttér

Az anyaság mítosza

Dolgozatom elméleti háttérének kiindulópontja az anyaság történeti kontextusának tárgyalása, amelynek vizsgálatát Elisabeth Badinter *A szerető anya – Az anyai érzés története a 17-20. században* (1999 [1980]) című könyve alapján ismertetem. Badinter írásának alapja az az állítás,

miszerint nem tudunk univerzális Anyáról és anyai érületről beszélni, mivel minden korszellem más és más elbeszélésmódba helyezi az Anyát, egymástól rendkívül különböző elvárások és társadalmi „értékek” szempontjai alapján.

Badinter Arisztotelész gondolataitól, a középkor vallásos pragmatikáján át, egészen a XX. századig követi végig az anyaságról alkotott gondolkodást, dolgozatomban azonban kifejezetten a XVIII-XIX. század bizonyos aspektusait emelem ki.

Legszemléletesebb bizonyítéka az anyai ösztönök nemlétének a XVIII. század dajka kultúrája: „Éppen csak elhagyva az anyai ölet, az újszülöttet [a szülők] dajkára bízta.” (Badinter, 1999, 95. o.) Ez a hozzáállás leginkább Franciaországban terjedt el, kezdetben csak a polgári és arisztokrata családokon belül, későbbiekben pedig alacsonyabb társadalmi osztályúak körében is „divat” lett a szokás követése (bár gyakran pusztán anyagi hiányokra való tekintettel). A dajkához adást hosszú évek követték, ahol a szülők viszonylag ritkán találkoztak gyermekükkel, mindez gyakorta igaz volt a dajkaságból történő kinövés után is, mivel a gyermekek többsége később nevelőintézetbe, akár zárdába került. Kortárs szemmel elhanyagolásnak és nemtörődömségnek lehetünk tanúi, Badinter azonban világosan rámutat arra az erkölcsi és társadalmi ideológia nélküliségére, amely különös figyelmet fordítana az Anya (főként az Apa) morális elítélésére: „Úgy hisszük, el kell szánni magunkat arra, hogy az anyai szeretetet [...] relativizáljuk, és megállapítsuk: a nők sem mindig hallják meg a »természet szavát«” (Badinter, 1999, 115. o.). A dajkaság kultúrájának végül a gyermekhalandóság rohamos növekedése vetett véget.

Az „elhanyagolást” később az „anya” és a „szeretet” szoros asszociációja váltja fel a XVIII. század végétől, amely időszakra datálható a gyermekhalandóság elkerülése végett megírt rendelkezések és nőkhöz szánt kiadványok elterjedése is (ilyen például a szoptatásra való felszólítás). A nélkülözhetetlen női szerep – amely a népesség biztos fenntartását segíti – a családok központi mozgatórugójává vált, kibillentve hatalmából a teljeskörű apai autoritást. Később Freud ezt a kitüntetett szerepet erősíti meg a gyermekekről alkotott elméleteiben, amelynek alapjait a tudattalan „felfedezése” és kialakulásának gyermekkorra történő datálása adja. Mindezen elméletek létrejöttéhez hozzátársul azon történelmi kontextus, amely rámutat Freud túlzóan anyákra összpontosító figyelmére, tekintve, hogy a XIX. századi család kenyérkeresője, az Apa, munkája és távolabbi helyhez kötött munkahelye végett nem tudott gyermekeivel hasonló mennyiségben időt tölteni, így nem csoda, ha Freud nem volt képes a Szimbolikus Apán túlmutató koncepcióval számolni a családdinamikák elemzésekor.

Azt láthatjuk, hogy a történelmi áttekintés segít a kortárs anyai koncepció megértésében és feltárásában, hiszen a pszichoanalízis (akarva-akaratlan) nulladik pontként szolgál korunk pszichológiájának, miközben a tudatos kapcsolódás, amely segíti a fogalmi hálók pontos

feltárását, a hétköznapi beszédmódba történő adaptálás során elvesz.

Badinter áttekintésének jelentőségére mutatnak rá azok az elcsépett és tudománytalan pszichológiai írások is, amelyek a szociális és gazdasági szférát kielégítő (és ezzel megerősítő), valamint történetietlen képét mutatják az anyaságnak. Érdeemes az ilyen tömegkommunikációs felületeken megjelent publicisztikákat megfigyelni, mivel ezen szövegek tudják a leginkább felvillantani azokat a tévhiedelmeket, amik a tudományos vagy terápiás pszichológiából lecsorgó pop-pszichológiát hozzák létre, és később mintául szolgálnak a pszichológiához naivan értő tömegnek (Csányi és Kiss, 2022). Dolgozatomban két idézet alapján mutatok rá a folyamatra, mindkettőt a Magyarországon hírhedté vált Mindset Pszichológia weboldaláról idézem:

1. „A születés pillanatától kezdve a *biológia* és az *ösztön* vezéreli az anyát... A születést követő hónapokban egy *belső hang* segít, hogy mire van szüksége a babának” (Szajli, 2020, kiemelés tőlem).
2. „Minden anyasággal kapcsolatban megélt negatív érzést az anya *személyes kudarcaként* könyvel el, az anyaság minőségét kizárólag az egyénnek, nem a rendszernek tulajdonítja. [...] Tartsuk észben, hogy az *anyaság kortárs mítoszait* készen kaptuk, az ezekben megfogalmazott elvárások nem az objektív valóságot tükrözik, nem egyetemes és megingathatatlan alapigazságok. *Tegyük fel magunknak a kérdést*, hogy a jó anyaság hitrendszere valóban a mi és a gyerekeink érdekét szolgálja-e?” (Déri, 2019, kiemelés tőlem)

Badinter szövege alapján két szembetűnő jelenséget állapíthatunk meg a kiemelt szövegrészekben: az első részlet az anyaság ösztönösségét emeli ki, állítása szerint a csecsemő szükségleteit az Anya egyfajta „belső hang” segítségével alapján tudja megállapítani. A második részletben (annak ellenére, hogy egy évvel korábban íródott) az elsőhöz képest felsejlik a társadalomkritikus meglátások naiv nézőpontja. Naiv társadalomkritikának nevezem, mivel az anyaság társadalmilag konstruált képét fejt ki (ld. „nem az objektív valóságot tükrözik”), a megállapítás strukturális keretezésével azonban nem számol, mivel egy társadalom által létrehozott és fenntartott kép megváltoztatásának reményét az individuumra bízta. Az anyai reflektáltság nem képes elégséges megoldást nyújtani egy elnyomó rendszer mindent átható jelenléte ellen.

Talán tekinthetünk ily’ módon a női analitikusokra is, akik, ha maximálisan elutasítják Freudot, akkor sem tudják egyesével egészében felforgatni a megkövesedett elméleti alapokat.

Pszichoanalízis – A feminin Ödipusz-komplexus bemutatása

„A nemi ösztönről elterjedt közfelfogás rendes tartozéka az a nézet, hogy a nemiség a gyermekből hiányzik, s csak az élet pubertásnak nevezett szakaszában ébred fel” írta Freud, *Három értekezés a szexualitásról* (1905/1995, 49. o.) című munkájában, amelynek elméleti alapjait a darwinista közfelfogás és kora szexológusainak megkérdőjelezése adta (Van Haut és Westerink, 2020). Könyvében részletesen elemzi a gyermeki szexualitás fejlődését, amely így a korábbi munkásságaival (ld. *Álomfejtés*) összefonódva teljesebb képet tud mutatni – az általa felállított rendszeren belül – perverzításokról, mentális zavarok kialakulásáról, elfojtások létrejöttéről és családon belüli viszonyokról is. Mindezen viszonyrendszereket a gyermeki szexualitás kibontakozására alapozza, valamint az általa megállapított tényre, miszerint érdemes és lehetséges foglalkozni gyermekek „nemi rezdüléseivel” (1995, 53. o.). Hipotézisei a pubertáskor előtti fejlődéslélektani alakulást hivatottak mélyebben feltárni. Elméleti elköteleződései kibontakozásukkor radikálisnak számítottak, mivel az érintett téma korának erőteljes tabusított szexualitását volt hivatott vizsgálni egy olyan társadalomban, ahol a szexuális normalitás a heteroszexuális házasságon belüli gyermeknemzésbe csúcsosodott ki.

Freud hozzáállásából könnyen kivehetőek az önellentmondásos gondolatok, amelyet a kor politikai és társadalmi valóságai befolyásoltak (ld. csábítás elméletet érintő viták²), így a gyermeki szexualitásról és ezen belül az anyaságról tett állításait is érdemes részletesebben szemügyre venni. Teljes egészében elvetni és megtagadni a pszichoanalitikus mozgalmat detrimentális lenne a feminizmus számára is, így a helyes megoldást egy sokkal kidogozottabb kritika tudja nyújtani, amely a freudi pszichoanalízis nőfelfogásának korlátaira mutat rá és nem teljes egészében diszkreditálja azt (Zsák, 2009).

Freud alapvetően biszexuális eredetűnek³ tartja a gyermekeket, a nővé válás útját pedig egy kifejezetten küzdelmes fejlődésnek látja, a péniszirigység és a vágytárgycsere jelenléte miatt. Elméletében a nő a leánygyermeki preödipális és ödipális szakaszokon keresztül az abszolút nőies nő, a férfőhöz alkalmazkodó és alsóbbrendűségét beismerő Anya képében teljesedik ki.

² Erről bővebben lásd: Szummer, C. (1995). A csábítási elmélet viszontagságai; a valóság változó státusai a pszichoanalízisben. *REPLIKA*, (19-20), 43-53.

³ Freud a biszexualitás tényét lánygyermeknél kifejezetten világosabb manifesztációként látja, figyelembe véve, hogy két szexuális szervvel és zónával rendelkezik (klitorisz és vagina), amelyek közül a klitorisz kifejezetten analóg módon funkcionál a pénisszel.

Mielőtt a lánygyermek elérné „végső normális női magatartását” (Freud, 1931/1961, 230. o.) és apjához fordulna, a gyermek édesanyját választja vágyának tárgyául, édesapja mindössze zavaró vetélytársként jelenik meg életében (persze nem olyan erősséggel, mint fiúgyermekeknél). Feminista kritikusok figyelme előszeretettel irányul így a nőiség ezen fázisára, mivel témája nők közötti kapcsolatot tárgyal, amelyben az identifikációs és homoerotikus erők jelenléte (bár kezdetlegesen, de) ugyanúgy feltételezettek.

A preödipális szakasz jellemzője anya és gyermeke közötti szoros kapcsolat, amely már születés előtt megkezdí kialakulását. Az anya méhe által nyújtott biztonság külsőleg folytatódik, a gyermek szexuális ösztöneinek megnyilvánulása pedig a kezdetben csak táplálékfelvételt szolgáló, szájjal történő ritmikus mozgás, a szopogatás lesz, amely a nemi kielégülés első formája is egyben (*orális szakasz*). Bár Freud (1995) kiemeli, hogy ezen munkálkodásoknak nincs nemi céljuk és tárgyuk, „az eszköz”, amely társul az ösztönhöz az Anya, illetve az anyai kebel lesz. A vágyódott tárgy nemisége és a klitorisz erogén zónaként való kezelése, Freudot arra engedi következtetni, hogy a szakasz minőségében a női fejlődés maszkulin állapotát teszi ki. A maszkulin és homoszexuális tárgyválasztásban a gyermek féltékeny és possesszív entitásként lép fel az Anya irányába, kapcsolódásuknak azonban nincs szexuális célja, mivel a gyermek vágya nem kielégíthető. A fejlődés során a későbbiekben ez a kielégíthetlenség lesz az, amely a péniszirigységgel összekötve eltávolítja a lányt édesanyjától.

Ezek után, a gyermek fejlődésében az orális stádiumot felcseréli a *szadisztikus-anális* (még mindig pregenitális), itt „már ki van fejlődve az az ellentétesség, amely az egész nemi életen végigvonul; még nem nevezhető azonban *hím*– vagy *nőneműségnek*, hanem csak *tevőlegesnek* vagy *szenvedőlegesnek*” (Freud, 1995, 71. o.). Freud kiemeli az időszak ambivalens mivoltát is, amely a nagyjából egyenlő mértékben kifejlődött ösztön-ellentétpárookra vezethető vissza. A stádiumban emellett a lázadás és a belső világ megnyilvánulásai is előtérbe kerülnek, minthogy a széklet visszatartása vagy elengedése jelzésértékkel bír a gyermekkel kapcsolatban. Ami azonban „nincsen meg, az: a genitális vezérletnek és fajfenntartási tevékenységnek alá rendelt organizáció” (Freud, 1995, 72.).

A *fallikus* stádiumot elérve a gyermek előtt feltárul a nemi binaritás ténye, vágytárgya pedig anyjáról apjára száll. A lánygyermek számára a fallikus életszakasz katalizátora a felfedezett kasztráció és az ebből fakadó péniszirigység (Freud, 1995). A lánygyermeknek a fejlődés érdekében el kell hagynia a preödipális szakaszban kialakult diádikus kapcsolatot, annak ellenére, hogy bizonyos teoretikusok szerint a preödipális kötődés sokkal formatívebben tud hatni a lánygyermekre (Flax, 1978).

Hogy megértsük a feminista elemzéseket, amelyek a freudi pszichoanalitikus koncepciót újragondolva próbálnak meg női létről gondolkodni, érdemes először Freud szavait felidézni nőiséget érintő tanulmányaiból. Freud *Három értekezés...* (1905/1995) és *A nőiség* (1933/1999) című munkái alapján, a lánygyermek ödipális fejlődését a következőképpen írja le:

1. A gyermek („fallikus” aktivitása mentén, ergo onánia által) észleli a saját testén bekövetkezett „kasztrációt”, amelynek következtében elismeri „alsóbbrendűségét” a férfihoz viszonyítva, azonban lázad a felismert tény ellen. A lány helyzetét megnehezíti, hogy sok esetben az Anya lesz az, aki a fallikus fázisba vezeti gyermekét, péniszének hiányával, illetve gondoskodó magatartásának következtében (pl. nemiszerv ingerlése mosdatás által).
2. A gyermek az „egészséges nővé válás” útján vágytárgyát áthelyezi a szuperegó képviselőjére, az Apára, akivel azonban nem tud azonosulni (nemi eltérésük végett), mindeközben az azonosulás korábbi tárgyától, az Anyától eltávolodik. Freud értékelésében ez a legfontosabb eleme a lány fejlődésének. (Mindemellett a későbbiekben Freud az Apával való teljes azonosulás lehetetlenségére vezeti vissza a nők „kevésbé fejlett erkölcsi érzékét” és a felettes énjük „kérlelhetetlenségét”).
3. A lánygyermek önnön maszkulinitását (fallikus onánia a klitoris mentén) elhagyja a tárgycsere által, végül az Apa szerepeihez igazodva (ergo azzal szemben) a passzivitást/nőiséget kezdi képviselni. A lány Anyával való kapcsolata még erőteljesebb ambivalenciát mutat, mivel egyszerre első vágytárgya, de egyben az Apa melletti vetélytársa is.⁴ Ha sikeres az apai vágytárgy megtalálása, a gyermek eléri a végleges és normál női attitűdöt, tehát elérkezik az Ödipusz-komplexus feminin formájához, amelyben a diádikus (anya-lánya) kapcsolatból triádikus (anya-lánya-apa) lesz. A passzivitás megjelenésével a lány veszít maszkulinitásából, mindez pedig libidójában is megmutatkozik, amely esetében erőteljes visszaesés észlelhető.

⁴ Freud kiemeli, hogy az Anyához való preödipális kötődés sosem tűnik el teljesen, az Apa mint vágytárgy megjelenése mellett.

4. A freudi elmélet fenntartja a lehetőségét annak is, hogy a gyermek nem tud az Apához társulni, ez esetben két másik irányt vehet fel a női fejlődés útja: (1) a lány találkozási péniszének hiányával, elégedetlenné válik klitoriszával és végleg háttal fordít szexualitásának, (2) makacsul ragaszkodva fenyegetett maszkulinitásához, a remény, hogy valaha péniszre tesz szert alapvetően meghatározza életét és szexualitását (Freud állítása szerint legvégső esetben ez a maszkulin-komplexus a manifest homoszexualitást eredményezi).

A pszichoanalitikus elméletek újragondolása és kritikája

Freud pszichoszexuális fejlődésről alkotott elméletét már kollégái is kritizálták és kiegészítették, azonban csak csiszolni szerettek volna az rajta, sosem kérdőjelezték meg teljes egészében (ld. Ferenczi Sándor, Helene Deutsch, Melanie Klein stb.). Későbbiekben ez a hozzáállás megfordul, és a '40-es évek végétől, a pszichoanalízis marxista feminista írók által fémjelvezve, a női elnyomás egyik kiemelkedő megnyilvánulásává válik. Amellett, hogy megannyi analitikus próbál feminista elemeket beépíteni munkásságába, Borgos (2017, 28. o.) is hangsúlyozza: a két látásmód „tisztá” felhasználása mellett „többen rámutattak a lehetséges gyümölcsöző érintkezési pontokra pszichoanalízis és feminizmus között.” Nancy Chodorow anyaság reprodukcióját tárgyaló elmélete tökéletes példája egy ilyen szintézis próbájára.

Nancy Chodorow és az anyaság reprodukciója

Nancy Chodorow, amerikai pszichoanalitikus, a freudi elméletet a nő és férfi által megélt tudattalan belső világ és a nemek által folytatott szelf-rekonstrukció mentén értelmezi újra (Chodorow, 2004). Módszertana kifejezetten találó bemutatásként szolgál annak a lehetőségnek, hogy megfigyelhetővé váljék milyen elrendeződést tud mutatni a feminizmus a pszichoanalízishez kapcsolódva. Chodorow (1991/2000) elméletei folyamatos módszertani önreflexiójára épülnek, szövegeiben gyakran emeli ki elköteleződését a teóriák szintetizálása iránt: „Saját (...) megközelítem továbbra is olyan pszichoanalitikus feminista vállalkozás, amely egymáshoz próbálja kapcsolni a feminizmus és a pszichoanalízis álláspontjait...” (13. o.).

Harmincöt évet felölelő munkásságának fókális pontját adja a koncepció, miszerint nem tudunk anya-gyermek kapcsolatról általánosságban beszélni, mivel az anya szerep más funkciókat lát el, máshogy manifestálódik, szülőben és eltérő vagy hasonló nemű gyermekében.

[A]z anyák [...] nemüknél fogva [...] a lányukat bizonyos értelemben hasonlónak, a

fiaikat pedig bizonyos értelemben különbözőnek élik meg. A folyamatot kölcsönössé téve, gyermekei (lányok és fiúk egyaránt) elsajátítják és átalakítják ezeket a tudattalan anyai közléseket, a fantáziájukkal kapcsolatos intrapszichikus képzeletbeli képességeiken, a szorongásra és büntudatra adott védekező reakcióikon, valamint a saját vágyaikon, szenvedélyeiken és impulzusaikon keresztül” (Chodorow, saját fordítás).⁵

A lánygyermek „énje” szembekerül az Anya szubjektumával, de a kollektív „mi” felfogással is, mivel a közöttük húzódó határ közös nemük folytán homályosabb. Chodorow pontosan ebben a rugalmas én-határok (*ego boundaries*) által létrejött mechanizmusban látja az anya-lánya kapcsolat nehézségeinek forrását. A feminin személyiség a preödipális anyai kapcsolathoz nyúlik vissza, amelyben az ego kialakulása egy szoros diádikus rendszer mentén történt, és amelyben az Anya a lánya által önmagával is kapcsolatba került. Ez a kölcsönösség a női személyiség mások általi definícióját vonja magát után, ezzel egy permeábilisebb egohatárt⁶ létrehozva (Chodorow, 1978). A lány külső erők általi meghatározottsága az autonómia elkerülése felé tereli, miközben törődésből is kevesebb jut neki, mivel édesanyja saját ambivalenciáját projektálja rá, amely női mivoltának patriarchális társadalomban betöltött szerepéből fakad. Az Anya társadalmilag elfoglalt szerepével (nő mint a férfi kiegészítője) és saját lánygyermekségéből fellépően hordozott „öröklött sorsával” küzd, így nem tud teljes mértékben ő sem leválni gyermekéről. Mindig érdemes észben tartani, hogy minden anya egyben lánygyermek is.

Marianne Hirsch következőképpen foglalja össze Chodorow szemléletét: „[...] a nő azért válik anyává, hogy visszanyerje az anyai gondviselés érzését, valamint azért, hogy kompenzálja heteroszexuális kapcsolatát egy olyan férfival, aki a szeparációban látja az értéket, míg ő a kapcsolatot és a folytonosságot értékeli” (Hirsch, 1981, 206. o., saját fordítás).⁷ Így hozza létre a

⁵ Eredeti szövegrészlet: Chodorow, N. (2004). *Psychoanalysis and Women. A Personal Thirty-Five-Year Retrospect*”. *The Annals of Pschoanalysis*, 32, 101-129. – „Mothers [...] by virtue of their gender [...] experience daughters as, in certain sense, like them, and sons as, in certain sense, unlike. Reciprocally, girls and boys themselves appropriate and transform these unconscious maternal communicatio through their own intrapsychic capacities for fantasy, their own defensive reactions to anxiety and guilt, and their own desires,passions, and impulses.”

⁶ Mindeközben a fiúgyermek önmagát anyjával szemben határozza meg, így a szeparáció mint entitás a maskulin személyiség építője lesz.

⁷ Eredeti szövegrészlet: Hirsch, M. (1981). *Mothers and daughters. Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 7(1), 200-222. – „[...] a woman becomes a mother in order to regain a sense of being mothered and in order to compensate for a heterosexual relationship with a man who values separation while she values connection and continuity.”

patriarchátus kulturális hatásai és anyaság felé támasztott elvárásai azt a jelenséget, amelyet Chodorow az „anyaság reprodukciójának” hív.

Chodorow elméletének társadalmi szintekre való kitágítása az anyaság „természetéből” eredeztetve beszéli el a nők elnyomását; „nők anyasággal kapcsolatos viselkedése és jellemzői többé-kevésbé egyetemlegesen egyfajta defenzív maszkulinitást és a férfi fensőbbrendűség kompenzatórikus pszichológiáját és ideológiáját hozzák létre. Ez a pszichológia és ideológia tartja fenn a férfiuralmat” (Chodorow, 2000, 9.o.), tehát a nő lesz az, aki viselkedésével indukálja önnön elnyomásának fenntartását. Chodorow a női és férfi viselkedésformákat az egohatárok mellett, az élet különböző szféráira is kettéosztja: a női szféra a „háztartás” és a család területe lesz, a férfié pedig a publikumé (ezzel együtt a kultúráé és a politikáé is).

Módszertani és elméleti kifogások a pszichoanalitikus feminizmussal szemben

Ahogy Chodorow bemutatja munkájában saját elköteleződéseinek módszertani forrását, önmaga is tesz utalást arra a kényes pontra, miszerint a pszichoanalitikus feminizmus gyakorta esik az univerzalizmusra való törekvés hibájába: esszencializálni próbál, miközben közös jellemzők nem lelhetők fel minden férfiben és minden nőben. Chodorow emellett kritikával illeti Freudot is, kinek „elszántan individualista ösztön pszichológiája és a strukturalista elmélete nem tudja eléggé közel hozni egymáshoz a szelf és az érzések, illetve a nemiség kérdéskörét...” (2000, 19. o.). Bizonyos, hogy Chodorow a feminizmus és a pszichoanalízis elméleti síkjai mellett, saját szűkített hatáskörében tudja teóriáját megalkotni, így számára a szelfpszichológia adja módszertanának harmadik alapvető elemét. A Freudra tett megjegyzése ellenére is, többek között azért foglalkozik freudi és nem lacani pszichoanalízissel, mivel saját bevallása szerint „a lacani elméletnek nincsenek megfelelő kategóriái a szelf és a kapcsolat vonatkozásában” (Chodorow, 2000, 19. o.).

A pszichoanalízis freudi támaszokra építése felveti azt a problémát is, amelyet Martin Silverman is megfogalmaz 2012-es tanulmányában. Retrospektív vizsgálattal tekinti át Freud azon munkálkodását, *ahogyan és amilyen* fogalmakkal alkotta meg elméletét, mindezt a negatív Ödipusz részletes elemzésével teszi, amelynek már alapjait is elvet: „Nincs olyan dolog, hogy Ödipusz-komplexus. Csupán az emberi pszichológia egy aspektusáról alkotott elképzelések összessége, amelyeket a drámai hangsúlyozás érdekében összekötöttek egy ókorigörög mítosszal”

(Silverman, 2012, 728. o., saját fordítás).⁸

Silverman rávilágít Freud döntő mítoszalkotó szerepére, amellyel elítélt elméletét új életre hívta, mindössze egyetlen „briliáns politikai mozdulattal” (Silverman, 2012, 729.); az intellektualitás klasszikus színterére, a görög mitológiára való rávetítésével. Cselekedete meggondolatlanak hat, ha figyelembe vesszük, hogy az *Oidipusz király* meglehetősen több fontos aktusát (büntetés szerepe, aktív női cselekvők) mellőzte, valamint elméletének hírnevével nemcsak a pszichológiai felfedezését mitologizálta, de akaratlanul is pszichologizált egy művet. A pszichoanalitikus keret Freud munkája által eluralkodik a dráma felett, demitologizálja azt, így az elmélet fogalmi határokat szabva, befolyásolja a páciens megélését és saját élményeinek elbeszélését is, mivel ismerete a komplexusról előre megadott fogalmakkal ruházza fel. Silverman kritikája ezáltal összecseng a Kovai által kifejtett pszichológiai hatalomműködésekkel.

A pszichoszexuális fogalmi háló létrejöttét feminista kritikák is érik, mivel egy alapvetően férfi lélektani folyamat szimpla negációjaként jön létre a női/negatív Ödipusz megnevezés. A férfiak viselkedésére szolgáló leírás szimpla toldalékot kap, a nő újra a férfi utáni „másik” lesz. A férfiből lesz, nem a férfi *mellett*. Módszertanilag meggondolatlan és hibás a férfi fejlődésére létrejött elméletet kevés modifikációval és eredetiséggel szimplán ráruházni a nőére. Silverman részben ezért veti el a feminizmus azon törekvéseit, amelyek szintén az Ödipusz-komplexusra támaszkodnak elméletalkotásukban: Elektra mérhetetlen vágyódása édesanyja iránt, majd féltékenységből fakadó elpusztítása, szintúgy nem szolgálhat adekvát kerettel az anyaság és lánygyermekség értelmezéséhez, ahogy Perszephoné alakjának megidézése sem. Perszephoné a lánygyermek reprezentációjaként féltő és akár féltékeny édesanyjától menekülve nem képes a diádikus kapcsolatból triádikusat formálni a preödipális kötődés megszüntetése nélkül, amelynek teljes felbontása Freud szerint sem szükséges. Összegezve, bár a mitológia szemléletes példát tud biztosítani a pszichoanalízis számára, primer megfigyelésekkel való kombinálása megzavarja az értelmezés lehetőségeit, amelyek tisztán deskriptív módon is képesek lennének a fejlődéslélektan rögzítésére.⁹

⁸ Eredeti szövegrészlet: Silverman, M. A. (2012). On Myths and Myth-Making: Psychoanalytic Theorizing about Mother—Daughter Relationships and The “Female Oedipus Complex”. *The Psychoanalytic Quarterly*, 81(3), 727-750. – „There is no such a *thing* as an Oedipus complex. It is merely a set of ideas about an aspect of human psychology that have been connected with an ancient Greek myth in the interest of dramatic emphasis.”

⁹ Megjegyzés: Mivel a mítoszok politikailag és társadalmilag többlettartalommal bírnak, csak úgy, mint a pszichoanalízis, nem vizsgálható és alkalmazható kontextusának rögzítése nélkül.

Az említettekénél, mondhatni absztraktabb kritika is felmerülhet a pszichoszexuális fejlődés vizsgálatával kapcsolatban, amelyet Foucault alapján a következőképpen gondolhatunk el:

[A] szexualitás valami általános diszkurzív szenvedélyt ébreszt a 18. századtól fogva. Ám ez a szexualitásról való beszéd mindvégig megmarad a hatalom belterületén és sohasem fordul szembe vele; és ahol felparázslík ez a diszkurzív szenvedély, ott rögtön kialakulnak a beszédre készítető, meghallgató, beszédrogzító mechanizmusok, a megfigyelés, a vallatás és a megszövegezés eljárásai. Előcsalják, diszkurzív létezésre kényszerítik a szexualitást. (Foucault, 1976/1996, 35. o.)

A dolgozatom témájára való tekintettel, ezt az álláspontot nem fejtem ki, szimplán szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy mindennek fényében (is) szkeptikusan kell tekinteni a pszichoanalízis megközelítéseire, mivel újabb aspektusból is kiemelkednek az elméleti keret gátjai.

Chodorow öröksége és kritikája

Chodorow elméleteire adott reakciókat helyesen összegzi Marianne Hirsch (1981), amikor kiemeli egyrészt Chodorow munkáinak jelentőségteljes szakmai szerepét („óriási következtetésekkel jár mindazok számára, akik a női identitást tanulmányozzák” [206. o.]), másrészt kifejti azt az álláspontot is, amely kifejezetten az analitikus, ezzel egyben az analízis reprodukív módszertana ellen irányul és amit a dolgozatomban Iris Marion Young kritikája által mutatok be.

Young eredetileg 1981-ben publikált írásában fejti ki Chodorowval szembeni kritikáját, amelyben elismeri, hogy a pszichoanalitikus feminista elemzési mód kedvezőbb elméleti keretnek bizonyul a biologizáló vagy szereptanulással foglalkozó teóriák mellett, Chodorow anyaságról alkotott képe azonban mégis hiányos és megtévesztő: „[Chodorow] Elmélete csak a modern nukleáris családban lévő munkamegosztást magyarázza, amely a korai gyermekgondozás kizárólagos felelősségét az anyára ruházza, és amely olyan nemileg differenciált személyeket hoz létre, akiknek vágyai és képességei különösen alkalmassá teszik az adott nemi munkamegosztás folytatására/megerősítésére” (Young, 1981, 131. o., saját fordítás).¹⁰

¹⁰ Eredeti szövegrészlet: Young I. M., (1983). Is Male Gender Identity the Cause of Male Domination? In Trebilcock, J., *Mothering: Essays in feminist theory*. (pp.: 129-146.). Totowa, N.J: Rowman & Allanheld. – „Her theory explains

Young több érvet is felsorol Chodorow elmélete ellen, amelyekből hármat szeretnék kiemelni, eggyel pedig jómagam is bővíteném a kritikai repertoárt. Az érvek a következők lennének: (1) a nemi differenciálódás fogalma összemosódik a férfiuralomával, (2) az Apa szerepe jelentéktelenné válik, (3) az elmélet belebukik a transzhisztorizmus és transzkulturalizmus fogalmiságába, valamint (4) a nemiség determinisztikus használata a nemi sztereotípiákat erősíti meg.

Young állítása szerint Chodorow szóhasználata gyakran esik abba a hibába, hogy az általa használt nemi differenciálódás fogalmát (amely elsődlegesen a szimbolikus élet, valamint a belső individuális tapasztalat tartozéka) nehezen választja el a férfiuralométól (amely alapvetően strukturális relációk hálójá, tehát legtöbbször intézményes keretekbe épült, így nem individualitást érintő kérdéskör). Bár Chodorow gyakran leszűkíti nézőpontját a családon belüli interperszonális kapcsolatokra, érdemesnek találom bemutatni saját írása alapján, hogy mindennek ellenére tisztában van azzal, hogy az általa elemzett témakör valós politikai hatásokkal bír:

[A]zzal a feminista megközelítéssel azonban nem értek egyet, hogy a modern korszakban a nemi elnyomás okai a családi és személyes térből a nyilvános és társadalmi nemi szférába helyeződtek volna. Ellenkezőleg, úgy látom, hogy a legharcosabb nemi politika éppen azokkal a dolgokkal foglalkozik, amelyeket a személyes vagy családi térben élünk meg – az abortusszal, a házassággal, a válással, a szexualitás szabályozásával és a szülői funkciókkal. (Chodorow, 2000, 18. o.)

Alapvető fogalmi csúsztatások mellett (amelyek akár származhatnak Chodorow szelfpszichológiai megközelítéséből is), Young kiemeli azt is, hogy mindezek problematikus aspektusa a materiális tények hiányában csúcsosodik ki; Chodorow nem mutat be férfiuralomból származó valós hátrányokat, nem fejt ki az elnyomás kizsákmányoló tendenciáját az általa felállított uralkodó és leuralt dichotómiában.

Szembetűnő az is, ahogy az Apa szerepe eltölpül az Anyáé mellett, jelenléte pusztán csak a hiány, vagy vágy, nem állít modellt úgy, mint egy Anya gyermekének, de férfimivoltából származó hierarchikus előnyei sincsenek megfelelő mértékben reprezentálva. Hova tűnik az Apa azon hatalma, amely a péniszirgyiség létező fájdalmát, a hatalmi pozícióban élő „osztály”

only how the gender division of labor in the modern nuclear family, which gives exclusive responsibilities for early childcare to the mother, produces gender-differentiated persons with desires and capacities that particularly suit them for continuing that gender division of labor.”

(férfiak) befolyása iránt érzett irigységet szimbolizálja? Milyen a materiális Anyához hasonló feladatokat és milyen megeléssel tud elvégezni egy Apa? Ezek a kérdések megválaszolatlanul maradnak.

Ahogy láthattuk, Chodorow nagy figyelemmel övezi módszertanának pontos kidolgozását, azonban mégsem képes teljes mértékben levetkőzni és elhagyni azon univerzalizáló látásmódot, amelyet önmaga is kritizál. Ahogy Young is kiemeli, Chodorow teóriája nagyobb volumenű elméleti keretet próbál kidolgozni, amelyet deduktív vizsgálódással applikálni lehetne általánosabb társadalmi tendenciákra, mivel ezek a „transzhisztórikus és transzkulturális állítások túl gyakran helyezik át a modern európai társadalom történelmileg sajátos struktúráin alapuló feltételezéseket más társadalmakra és korszakokra” (Young, 1983, 139. o., saját fordítás).¹¹ Chodorow állításai, még ha kezdetben nem is univerzalizmusra törekedtek, akaratlanul is Freudhoz hasonló, esszencializáló kijelentéseket hoznak létre. Jómagam szeretném kiemelni, hogy az esszencializáló hatások köré sorolnám Chodorow azon elgondolását is, miszerint a gyermek nemétől függően determinált egy, bizonyos anyai kapcsolat, valamint egohatár létrejöttére. Younghoz hasonlóan úgy gondolom, hogy bár logikai felépítésében Chodorow elmélete meg tudja állni helyét, világnézete, amely mellőz bármiféle utópisztikus (tehát fennállón túli, akár szimplán kritikus) gondolatot, csak addig tudja megállni a helyét, amíg férfiuralomban élünk; elmélete így szimplán a nők elnyomását, nem bármiféle „női természetből fakadó” anyaságot mutat be.

Saját belátásom szerint a felsorolt kritikákat nem szabad maximálisan Chodorow irányába szegezni, mivel gyakran azt, amit Young kiemel vele szemben akarva-akaratlanul Freudtól örökölt Chodorow (esszencializálás, transzkulturalizmus, feltárás helyett a társadalmi állapot pusztá reprodukálása). Számomra a materiális Apa teoretikus hiánya lesz az anyaság reprodukciójának azon pontja, amely a legnyilvánvalóbban mutat rá az elmélet freudi gyökereire, mindezt úgy, hogy Freud történelmi kontextusát (Apa mint „távoli pénzkereső”) nem képes újragondolni egy kulturálisan átalakult társadalomban. Bár Chodorow anyaságról alkotott koncepciója 1974-ben (*Family structure and feminine personality*) még olyan társadalmi berendezkedésbe születik, ahol a nők többsége pusztán reprodukív munkát végez, teóriájának ez az aspektusa a '80-as évek női munkavállalás rohamos növekedése után sem változik. Feltételezhető, hogy elméletét alakítani kéne az Anya azon szerepéhez, amely az Apához

¹¹ Eredeti szövegrészlet uo. – “(...) trans-historical or trans-cultural claims too often carry over assumptions based on the historically specific structures of modern European society to other societies and periods.”

hasnólóan képes a családí fészek elhagyására (tehát a szímbolikus tudás társadalmi érintkezésén alapuló elsajátítására) és nem feltétlenül egyedüli nevelője gyermekének.

Chodorow megoldásként az osztott nevelés (Anya-Apa azonos mennyiségben vállal nevelői feladatokat) lehetőségét helyezi fókuszba, Youngban azonban ezzel kapcsolatban is felmerülnek kritikák: nem a család fészkéből indul a változás; ahhoz, hogy egy olyan probléma, mint a férfuralom (mely ez esetben az anyaság reprodukcióját szüli) megszűnjön, alapvető strukturális változásokra van szükség, amelynek létrejöttéhez a feminizmus munkáira ugyanannyira szükség van, mint a szociológia vizsgálódásaira, a gazdasági viszonyok feltárására, vagy akár a pszichoanalízis önreflexióra képes elméleteire.

III. Konklúzió és kitekintés

Dolgozatomban arra törekedtem, hogy bemutassam miképpen van a hétköznapi élet anyaságról alkotott fogalmisága a pszichológia tudományába ágyazódva. Ezt azért tettem, hogy bemutattam Freud kiindulópontként funkcionáló elméleteit, amelybe beleivódtak korszakának ambivalens női szerepei és ideáljai, és, amely által gondolataiban egyszerre képvisel progresszivitásra való hajlamot és negatív sztereotípiákat a feminin létezésről.

Freud, bár a maga idejében „kiállt a nők érdekeit képviselő reformokért” (Borgos, 2017, 23. o.), férfiakról született elméletét a nők fejlődésére nem volt képes maradéktalanul és adekvátnan applikálni. Ellentmondásos elméleti rendszere nem tudott valós életutaknak és kapcsolatoknak terepet engedni, teóriája gyenge mitológiai és ingatag módszertani alapokon áll.

Ezek után Nancy Chodorow munkája alapján bemutattam, hogy a 20. századtól, a pszichoanalízis jeles kutatói és kritikusai az elméleti rendszer aktív dekonstruálásával, majd újbóli rekonstruálásával próbálják enyhíteni az analitikus gondolatok merész kijelentéseit, miközben magyarázataikat olykor társadalmi mechanizmusok megnyilvánulásaiként értelmezik, máskor pedig természetből fakadó reakciókként. Bár gyümölcsözőnek tűnhet a feminizmus applikálása pszichoanalitikus elméletekre (akár vice versa is), a dolgozatomban bemutatott példa alapján világossá válik, hogy a két elméleti keret pontatlan egyeztetése újbóli félreértéseket és fogalmi nehézségeket szülhet.

Mindemellett, dolgozatom zárásaként szeretném újból kiemelni, hogy a pszichoanalízis teljes elvetése nem lehet valós megoldása a problémára, maga Simone de Beauvoir is elismeri az elmélet előremutató radikalitását, amikor a következőket írja: „[a] pszichoanalízis felmérhetetlen jelentőségű vívmánya a pszichológus felfogással szemben az a felismerés, hogy az ember lelki

életében csak az válhat ténylegesen hatóerővé, ami előbb emberi jelentést kapott; testünk valójában nem azzal a tárggyal azonos, amelyet a természettudomány leír, hanem hozzá fűződő élményeinek összességével” (1949/1969, 60. o.), tehát módunkban áll változtatni a kialakult elnyomó struktúrákon, amennyiben új értelmet és fogalmiságot biztosítunk az anyaságnak. Az anyaság újbóli értelmezésének ezúton szükséges elemévé kell tenni az apai törődés és nevelés materiális megnyilvánulásait, ezzel csökkentve az Anyára hárult felelőségek mennyiségét, valamint a létrejövő elméletet a történetiség átlátható és kulturálisan meghatározott felépítése alapján kell megragadni.

BIBLIOGRÁFIA

- Badinter, E. (1999). *A szerető anyja – Az anyai érzés története a 17-20. században*. Budapest, Csokonai Kiadó.
- Borgos A. (2018). *Holnaplányok: Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Budapest, Noran Libro Kiadó.
- Borgos A. (2017). Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig. In: Kovács Mónika (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 21-37.
- Csányi G. & Kiss K. D. (2022). Klímaszorongás vagy ökoaggodalom?: Egy radikális ökopszichológia felé. In Csányi, G., Fehér, T., Horváth, E., Kiss, K. D. & Máriás, D. (Szerk.). *Fordulat*, 31(2), 151–181.
- Chodorow, N. (2004). Psychoanalysis and Women. A Personal Thirty-Five-Year Retrospect”. *The Annals of Psychoanalysis*, 32, 101-129.
- Chodorow, N. (2000.) *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering*. California, University of California Press.
- Chodorow, N. (1974). Family structure and feminine personality. *Women, culture and society*, 43-66
- Déri G. (2019.08.01.). Elvárások csapdájában: Az anyaság mítoszai. *Mindset Pszichológia*. Forrás: <https://mindsetpszichologia.hu/elvarasok-csapdajaban-az-anyasag-mitoszai>. (letöltés ideje: 2022.11.22).
- Flax, J. (1978). The conflict between nurturance and autonomy in mother-daughter relationships and within feminism. *Feminist studies*, 4(2), 171-189.
- Freud, S. (1905/1995): Három értekezés a szexualitás elméletéről. In: Freud: *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest, Filum. 31–131.
- Freud, S. (1961). Female sexuality. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XXI (1927-1931): The Future of an Illusion, Civilization and its Discontents, and Other Works* (pp. 221-244).
- Foucault, M. (1976/1996). *A szexualitás története I. – A tudás akarása*. Budapest, Atlantisz.

- Hirsch, M. (1981). Mothers and daughters. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 7(1), 200-222.
- Horney, K. (1926). Menekülés a nőiség elől. In Csabai, M. & Erős, F. (1997): *Freud titokzatos tárgya: Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 118–130.
- Zsák J. (2009). A női szubjektumról alkotott 20. század eleji kép „tudományos” alapjai éshatása a Nyugat-korszak nőfelfogására. *Varga Virág, Zsávolya Zoltán (szerk.), Nő, tükör, írás. Értelmezések a, 20*, 18-40.
- Kende A, (2005). Anyaság a pszichoanalízisben. Lehetséges következtetések a nő mint szubjektum szemszögéből. *Thalassa*, 16(1), 63-82.
- Kovai M. (2022). Mire (lehetne) jó a kritikai pszichológia?: Avagy néhány gondolat a magyarországi Pszichoterápiáról. In Csányi, G., Fehér, T., Horváth, E., Kiss, K. D. és Máriás, D. (Szerk.). *Fordulat*, 31(2), 63–88.
- Silverman, M. A. (2012). On Myths and Myth-Making: Psychoanalytic Theorizing about Mother—Daughter Relationships and The “Female Oedipus Complex”. *The Psychoanalytic Quarterly*, 81(3), 727-750.
- Szajli C. (2020.02.04.). Anya születik: Avagy az anyává válás pszichológiája. *Mindset Pszichológia*. Forrás: <https://mindsetpszichologia.hu/anya-szuletik-avagy-az-anyava-valas-pszichologiaja>. (letöltés ideje: 2022.11.22.)
- Szumner, C. (1995). A csábítási elmélet viszontagságai; a valóság változó státusai a pszichoanalízisben. *REPLIKA*, (19-20), 43-53.
- Trebilcot, J. (1983). *Mothering: Essays in feminist theory*. Rowman & Allanheld, Totowa, N.J.
- Van Haute, P., & Westerink, H. (2020). *Reading Freud's Three Essays on the Theory of Sexuality: From Pleasure to the Object*. London, Routledge.
- van Mens-Verhulst, J. (1995). Reinventing the mother-daughter relationship. *American Journal of Psychotherapy*, 49(4), 526